

UOT 37.01

**XVII-XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN VƏ OSMANLI-TÜRK KLASSİK
ƏDƏBİYYATINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ QÜRBƏT MOTİVLƏRİ****Lamiyə Sabir qızı Rəhimova***AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun**Türkdilli əlyazmaları tədqiqi şöbəsinin müdiri**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***ORCID:** 0000-0003-0952-4452**E-mail:** lamia.rahimova75@gmail.com<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v25.i4.12>*Açar sözlər:* qürbət, vətən, vətənpərvərlik, ədəbiyyat, klassik*Ключевые слова:* Чужая земля, родина, патриотизм, литература, классика*Key words:* exile, homeland, patriotism, literature, classics

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, vətənpərvərlik motivlərinin güclü şəkildə ifadə olunduğu bir dövr kimi səciyyələnir. Bu dövrdə yaranan ədəbi nümunələrdə vətənə sevgi, milli kimliyin qorunması və ana dilinə bağlılıq kimi mövzular ön plana çıxmışdır.

I Şah Abbasın (1588–1629) hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin mərkəzləşdirilməsi və paytaxtın Qəzvindən İsfahana köçürülməsi, alim, şair və sənət adamlarının həyatında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Şah Abbasın mədəniyyət siyasəti bir tərəfdən sənətkarların himayəsini təmin etsə də, digər tərəfdən onların sərbəst fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. I Şah Abbasın (1588–1629) hakimiyyəti dövründə Səfəvi imperiyasının mərkəzləşdirmə siyasəti, xüsusilə də paytaxtın Qəzvindən İsfahana köçürülməsi, alim, şair və sənətkarların həyat və fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Şah Abbas, İsfahanı imperiyanın mədəni və siyasi mərkəzinə çevirmək məqsədilə müxtəlif bölgələrdən, o cümlədən Azərbaycandan olan sənətkarları bu şəhərə cəlb etmişdir. Bu köçürmələr, bəzi hallarda könüllü olsa da, bir çox hallarda məcburi xarakter daşımışdır.

İsfahanın yenidən qurulması və mədəniyyətin inkişafı üçün Şah Abbas, müxtəlif sənət sahələrində tanınmış şəxsləri saraya dəvət etmişdir. Məsələn, şairlərdən Məsihi və Saib Təbrizi, xəttat və rəssamlardan Sadıq bəy Əfşar, Əlirza Təbrizi və Mir Məhəmməd Qəzvini kimi sənətkarlar onun sarayında fəaliyyət göstərmişlər. Bu şəxslər, İsfahanın mədəni həyatında mühüm rol oynamış və şəhərin sənət mərkəzinə çevrilməsinə töhfə vermişlər. Bu illərdə Şakir, Naseh, Vahid, Nadir, Vüqui, Zahid, Hali, Həşri təxəllüsü ilə yazan Azərbaycan şairləri də şahın hökmü ilə İsfahana köçürülmüşdülər (1, s.92). Birqisim şairlər isə başda Saib Təbrizi, Məsihi, Arif, Məlum, Hümai, Şeyda, Rəbit, Razi, Rəhməti, Rəşid və ümumiyyətlə 30 yuxarı şair Azərbaycandan uzaqlaşmışlar. Hətta “Bürhani-Qate”ni yazan Bürhan və müxtəlif dini-fəlsəfi əsərlərin müəllifi Yusif Qarabaği də ölkədə gedənlər arasında olmuşlar. İbrahim Ordubadi Şah Cahanın (1627-1658) vəziri Nəvvab Cəfər xanın uşaqlarının müəllimi olsa da həmişə vətən həsrəti çəkmiş, vətəni arzulamışdır. Vətəndən uzaqda rifah içində yaşasalar da geri dönə bilməyən elə qürbətdə də vəfat edən şairlərin ədəbi irsi çox vaxt üzə çıxmırdı. Belə şairlərdən biri haqqında Həmid Araslı aşağıdakıları yazır:

“...satirik şeirləri ilə məşhur olan, qədim təzkirəçilərin çox təriflədikləri, lakin əsərləri bizə

gəlib çatmamış olan Mirzə Sadiq Ordubadi idi”(1,s.93). Onun ölümünə görə Zühuri bir rübai qələmə almışdır. Şah Abbasın ölümündən sonra Saib Təbrizi və Məsihi kimi şairlər vətənlərinə qayıtsalar da bunlar qürbətə gedən sənətkarların çox az hissəsini təşkil edir. Bütün bu hadisələr fonunda klassik ədəbiyyatımızda vətənpərvərlik, doğma dilinə sevgi və qurbət motivi geniş şəkildə əsərlərdə müşahidə edilirdi. Məsihini “Vərqa və Gülşə” poemasında Vərqa şəxsi mübarizəsini vətən, namus uğrunda gedən mübarizə səviyyəsinə qaldırmış şairin daxilində olan vətən sevgisinin təzahürü halına gəlmişdir.

Lakin bu mərkəzləşdirmə siyasəti, bəzi sənətkarların narazılığına səbəb olmuşdur. Məcburi köçürülmələrə etiraz edən bəzi alim və şairlər, sərbəst yaradıcılıq imkanlarının məhdudlaşdırıldığını düşünərək, Səfəvi dövlətini tərk etmiş və Hindistana köç etmişlər. Hindistanda, xüsusilə Böyük Moğolların saraylarında, bu sənətkarlar üçün daha sərbəst yaradıcılıq mühiti mövcud idi və onlar burada fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

Nəticə etibarilə, I Şah Abbasın mərkəzləşdirmə siyasəti, İsfahanın mədəni inkişafına təkan versə də, bəzi alim, şair və sənətkarların sərbəst fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırmış və onların bir qisminin ölkəni tərk etməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövr, Səfəvi imperiyasının mədəniyyət siyasətinin sənətkarların həyat və fəaliyyətinə təsirini əks etdirən mühüm bir mərhələdir.

Osmanlı İmperiyasında da bu dövr çətin keçməkeşli bir dövr olaraq bilinməkdədir. Şairlər bəzən sultanların qəzəblərinə düçar gələrək məmləkətlərindən yad ölkələrə sürgün edilirdi. Bu da şairlərin yaradıcılıqlarında öz bədii ifadəsini tapırdı.

Şah Abbas dövründə onun siyasətinə boyun əyməkdən imtina edən Əbutalıb Təbrizi və Mirzə Məhəmməd Ordubadi kimi sənətkarları edam etdirdiyi tarixdə bilinməkdədir. XVII əsr Azərbaycan şairlərinin bir çoxu məmləkətlərini tərk edərək digər ölkələrə Hindistan, İraq, Orta Asiya və Türkiyəyə getmək məcburiyyətində qalmışlar. Onlar haqqında ən geniş məlumatı “Məcmül-xəvas”, “Təzkireyi-Nəsrabadi”, “Ruzi-rövşən”, “Miratül xəyal”, “Atəşgədə”, “Danişməndani-Azərbaycan”, Saib Təbrizinin “Səfinə” əsərində məlumatlar mövcuddur.

XVII əsrdə vətənpərvərlik ideyaları Qövsü Təbriz sənətində formalaşdı, problemə çevrildi, bədii ifadəsini tapdı (3, s.188). XVII əsr Azərbaycan şairlərindən Təbrizdə bir şair ailəsində doğulub böyüdüüyü bilinən Əlican Qövsinin təhsil üçün getdiyi İsfahanda vətəninə nə qədər sevdini, doğma Təbrizi tərənnüm etdiyinə şahidi oluruq. Qövsinin şeirlərində qarşılaşdığımız vətənpərvərlik hisləri qürbət duyğusunu Firudin bəy Köçərli belə dilə gətirmişdir: “Çox ehtimal var ki, Qövsü bu şeirləri qürbətdə olduğu zaman yazmışdır” (8, s.176).

Səfi Mirzənin hakimiyyəti illərində (1666-1694) Qövsinin yurdu darmadağın olmuş, mədəniyyət məhv olmuş xalqa zülm və istismar ən son mərtəbəyə çatmışdır. Belə bir dövrdə Əlican Qövsü “....yaşayıb yaratmış, əsərlərində azadlıq hislərini, vətən məhəbbətini tərənnüm edən şair olaraq şöhrətlənmişdir” (1, s.157). Qövsü eyni zamanda ana dilində yazmağa üstünlük verən şairlərdən olmuşdur. O, Azərbaycan dilinə istehza ilə yanaşanları tənqid etmiş, onlara etiraz etməkdən çəkinməmişdir. Qövsinin bir şeirində oxuyuruq:

Haray kim, nə dilim var, nə bir dil anlayanım,
Əgərçi ney kimi cismim fəğan ilə doludur. (9, s.159)

XVII əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatın nümayəndələrindən Sadiq Bəy Əfşar vətən haqqında olan düşüncələrini belə dilə gətirmişdir:

Bilməs ermişlər kişi qədrin vətən əbnası çün,
Tuğqay erdi damənimni xaki-qürbət kaş ki. (7, s.52)

XVIII əsr şairlərindən Nişat Şirvaninin şeirlərində də vətən sevgisi yurd həsrəti kimi motivlərlə qarşılaşırıq. Şairin aşağıdakı misraları çəkdiyi çətinlikləri və qürbət həyatını bizə aydın şəkildə göstərir:

Hər bəzmə ki, basdım ayaq, üfdadəlik etdim,
Peymanə kimi dəstənə əldən-ələ düşdüm.
Bir digər beytdə,
Qürbətdə gərək gün keçirə mərdi-süxəndan,
Yəni hünər avarə qılır əhli-kəməli. (1, s.187)

Haqqında Müctəhidzadənin Riyazül-Aşiqin, Köçərli Firudin Bəyin, Məhəmməd Tərbiyyətin, Həmid Araslının məlumat verdikləri Təbrizli olsa da ömrünü Qarabağda başa çatdıran Təbrizli Arifin də şeirlərində vətən sevdası qürbət motivi özünü göstərməkdədir. Bütün şeirlərini yalnız azərbaycan dilində yazması da şairin vətənpərvərlik duyğularının yüksəkliyinin təzahürüdür. Dövrün digər görkəmli şairlərindən Vidadinin də əsərlərində qürbət motivi vətən həsrəti özünü göstərir. Onun şeirlərində vətənə bağlılıq və xalqın rifahı üçün narahatlıq kimi mövzular əks olunmuşdur. Vidad, həmçinin, Molla Pənah Vaqif ilə poetik dialoqları ilə tanınır.

Vidadinin vətəninə dərin məhəbbətlə sevdini aşağıda verdiyimiz nümunədən də aydın görmək olar:

Dəli könül gəl əylənmə qürbətdə,
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan.
Yadlar ilə ömür çürür həsrətdə,
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan. (17, s.15)

Başqa bir şeirində şairin vətən məhəbbətinin poetik ifadəsinin şahidi oluruq:

Qərbləkdə yada düşər yanaram,
Aşna, yoldaş, yar, müsahib ellər hey (17, s.18).

Molla Pənah Vaqifin poeziyası, sadə və xalq dilinə yaxın üslubu ilə seçilir. Onun şeirlərində vətənə sevgi və xalqın gündəlik həyatına dair təsvirlər ön plandadır. Şairin əsərləri, realizm üslubunun əsasını qoyaraq, milli şüurun formalaşmasına töhfə vermişdir.

Vaqif:

Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim,
Ayaq üstədən Qazağa bir gedib, gördüm vətən, gəldim. (16, s.161)

Vətən xoşdur deyə, Vaqif, bizi çəkdin Salahlıya
Səlah bilməm nədir yanında yarı-canfəza yoxdur. (16, s.164)

Bu dövrdə yaranan qəhrəmanlıq dastanları da vətənpərvərlik motivlərini əks etdirir. “Kor-oğlu” dastanı, xalqın azadlıq və ədalət uğrunda mübarizəsini təsvir edərək, vətənə sevgi və qəhrəmanlıq kimi dəyərləri ön plana çıxarır.

Aşıq Qərib dastanında vətənpərvərlik ruhunda və vətən həsrəti, qürbət motivi yer almışdır. Həmid Araslı dastanda Təbriz şəhərinin tərənnüm edildiyini qeyd edərək “Təbriz əhalisinin mərdliyini, bir çox ölkələrlə ticarət əlaqəsi saxladığını göstərən misralar xüsusilə mənalıdır.” (1, s. 67) şəklində fikrini bildirir:

Təbrizin ətrafı dağdı meşədi,
İçində oturan bəydi, paşadı
Səkkiz min məhəllə beş min guşədi,
Çarşusu, bazarı, yolu Təbrizin. (2, s.17)
Vətənimdən etdi məni didərgin,
Çərxin dönsün, fələk Heydərim ağlar!
Bu duman, bu çiskin bilməm ki nədi?
Çar tərəfin nədən qar alı dağlar? (2, s.14)
Xaraba qalasan, ay qərib ölkə,
Heç səndə oynayıb gülən yox imiş!
Bülbül susub, bağ pozulub, gül solub,
Yad bağların etibarı yox imiş! (2, s. 27)

Nəticə etibarilə, 17–18-ci əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, vətənpərvərlik motivlərinin güclü şəkildə ifadə olunduğu və milli kimliyin formalaşmasına töhfə verdiyi bir dövr kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövrdə yaranan ədəbi nümunələr, xalqın vətənə bağlılığını və milli dəyərlərə hörmətini əks etdirərək, Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin irsini formalaşdırmışdır.

XVII əsr şairlərindən Naili, həyat səviyyəsini bəyənmədiyi bir mühitdə çətinliklə qarşılaşmış, ömrünün son dövrlərində vəziyyəti daha da ağırlaşmış və Sədrəzəm Fazil Əhməd Paşa tərəfindən İstanbuldan uzaqlaşdırılmışdır. Paşanın sədrəzəmliyə gəldiyi qısa müddət ərzində, səbəbi dəqiq məlum olmasa da, ehtimal ki, təzkirə müəllifi Səfayinin qeyd etdiyi kimi, Nailini qısqanmış və ya ona qarşı çıxmış şəxslərin təsiri altında, 1661-ci ilin oktyabr–dekabr ayları arasında, sədrəzəmliyinin qeyd olunduğu mərasimlər zamanı Edirneyə sürgün etmişdir. Bu hadisə, şairin əvvəlki sosial mövqeyinin itirilməsini və mənəvi sıxıntılarını əks etdirir.

Ömrünün son illərini doğulduğu və böyüdüüyü İstanbuldan uzaqda, qürbət həyatında keçirməyə məcbur olan Nâ'ilinin sürgün illərində ciddi əziyyət çəkdiyi məlumdur. O, bu əziyyətləri na'itlərindən birində və Sultan IV Mehmedə təqdim etdiyi “şitaiyyə” qəsidəsində ifadə etmişdir. Uyvar qalasının fəthindən sonra Sultan IV Mehmedin zəfər şənlikləri çərçivəsində Edirneyə qayıtdığı zaman, Naili həm padişaha, həm də Fazil Əhməd Paşaya qəsidələr təqdim edərək bağlıqslanmaq üçün söylərini davam etdirmiş və nəhayət, 1665-ci ilin iyul–avqust aylarında İstanbul'a qayıtmağa nail olmuşdur.

Bizə cövri fələk ey Naili qurbət diyarında,
Adular şadkam olsun ki ahabı unutdurdı (12, s.551)

Birinci misrada şair birbaşa özünə müraciət formasından istifadə edərək (ey Naili) taleyin ona rəva gördüyü zülmədən şikayətlənir. “Cövri-fələk” ifadəsi klassik poeziyada insanın iradəsindən kənar baş verən mənfi hadisələri, xüsusilə də sürgün, yoxsulluq və tənha qalmaq kimi hallarını ümumiləşdirən ənənəvi metaforadır. “Qürbət diyarı” isə bu zülmün konkret təzahürü kimi təqdim olunur.

İkinci misrada qürbətin nəticəsi sosial-mənəvi müstəvidə ifadə edilir. Şair bildirir ki, qürbət həyatı onun dostlarını ondan uzaqlaşdırmış, hətta unutturmuşdur. Bu vəziyyət isə düşmənlərin sevincinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, beyt yalnız fərdi kədər deyil, həm də şairin ictimai çevrədən təcrid olunmasını və bunun düşmənlər tərəfindən məmnunluqla qarşılanmasını vurğulayır.

Klassik türk ədəbiyyatının görkəmli simalarından Bosnalı Əlaəddin Sabitin bir şeirində oxuyuruq:

Nigahi-mərhəmətlə bir nəzər qıl, Bərmurad eylə,
Qərrib ellərdə qalmış bu vətəndən duru məhcuri (14, s.233)

Sabit, vətənindən uzaqda qürbətdə qalmış bir şəxs kimi, paşanın ona mərhəmət nəzəri ilə baxmasını və arzusuna nail olmasına şərait yaratmasını gözlədiyini bildirir; eyni zamanda ona bir vəzifə (məqam) verilməsini dilə gətirir.

Qürbət motivini Nədimin şeirlərində də müşahidə edirik:

Əfsus Nədimi-zaru mihnətdidə,
Düşmüş vətənində qürbəti-cavidə.
Sad hayf o günə təzə məzmunu-hünər,
Bir beytə hənüz olamamış küncidə (11, s.280)

Verilmiş dördlükdə klassik Osmanlı divan poeziyasının xüsusiyyətlərini ehtiva edir, şair Nədimin, taleyindən şikayət özünü büruzə verir. Leksik-semantik baxımdan klassik şeir dilinin tipik xüsusiyyətlərini əks etdirən şeir həm məzmun, həm də forma baxımından maraq doğurur. Şeirdə öz vətənində qürbətə düşməsi motivi sosial və ədəbi mühitdə istedadlı sənətkarın layiq olduğu dəyəri görməməsi ideyasını ön plana çıxır. Burada “vətənində qürbət” ifadəsi klassik poeziyada geniş yayılmış ziddiyyətli metafora kimi çıxış edir.

Nədimin zəngin yaradıcılıq potensialına malik olan “təzə məzmunlu” poetik tapıntılarının hələ bir beytdə belə tam ifadə olunmadan gizli qalması vurğulanır. Bu isə sənətkarın yaradıcılıq imkanları ilə ictimai qəbul arasında mövcud olan uyğunsuzluğu göstərir. Beləliklə, mətn yalnız bir şairin fərdi taleyinə deyil, ümumilikdə klassik ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən “dəyərsiz qalan istedad” probleminə diqqət çəkir. Dördlük elegik ruhla yazılmış, bədii-estetik potensialın cəmiyyət tərəfindən yetərinə dəyərləndirilməməsini tənqid edən poetik nümunə kimi səciyələnilir.

XVIII əsr Osmanlı-türk şairlərindən Şeyh Qalibin də lirikasında vətən sevgisi qürbət motivləri özünü büruzə verir:

O rütbə nazpərvedi-vətankən şimdi firuzə,
Beyabani-mürği-istihkardır çeşmi-kəbudundan. (15, s.262)

Beytin birinci misrasında şair bildirir ki, söz mövzusu olan şəxs vaxtilə vətəninə son dərəcə naz içində, qayğı ilə bəslənmiş, hörmət və etibar görmüşdür. Lakin “indi firuzə” ifadəsi bu vəziyyətin dəyişdiyini, əvvəlki parlaqlığın solduğunu, taleyin üz döndərdiyini göstərən metaforik mənə daşıyır.

İkinci misrada isə bu dəyişiklik daha kəskin poetik obrazla ifadə olunur: “biyabani-mürği-istihkar” tərkibi alçaldılma və etinasızlıq nəticəsində yaranmış mənəvi “ölüm səhrası”nı simvolizə edir. “Çeşmi- kəbud” (göy göz) taleyin, dövrün və ya hakim mühitin soyuq və mərhəmətsiz baxışını təmsil edir. Beləliklə, şairin nəzərində həmin şəxs indi laqeydlilik və hörmətsizlik içində tənha vəziyyətə düşmüşdür. Bu beyt klassik divan poeziyasında geniş yayılmış “izzətdən zillətə düşmə”, vətəndə dəyər görüb sonradan qurbətdə və ya kənarda alçaldılma motivini əks etdirir. Şair sosial mühitin dəyişkənliyini və insan taleyinin fəniyyətini güclü metaforalar vasitəsilə ifadə edir. Beyt həm də himayə və mərhəmət gözləntisinin yoxluğu nəticəsində yaranan mənəvi süqutu poetik şəkildə ümumiləşdirir.

Rəqib Paşa:

Hah Misru hah Bağdad işte Şahba işte Şam,
Var mıdır İstanbul mümtaz ü müstəsnaları (18, s.367)
Qalmadı rabiteyi-xane vü samanı-vətən,
Çilleyi- səxti-vəzarət bizi dərviş etdi. (18, s.348)

Evimizlə və vətənimizin qayda-qanunu ilə əlaqələrimiz kəsilib, vəzirliyin bu sərt qışı bizi yazıq bir dərvişə çevirib.

Burada şair maddi və sosial vəziyyətinin pisləşməsinə, çətin dövrlərini və mövqeyinin gətirdiyi çətinlikləri ifadə edir. “Dərviş” metaforası yoxsulluğu, çarəsizliyi və var-dövlət çatışmazlığını işarə edir. Bu beyt Divan ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən tale və qismət qarşısında çarəsizlik mövzusunə bir nümunədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif dövrlərdə qadın şairələr yetişmişdir. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində yaşayan Ağabəyim Ağa Cavanşir və Heyran Xanım Dünbili, Osmanlı ədəbiyyatında Leyla xanım öz zəngin yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tarixlərində özlərinə məxsus yer ediblər. Onların yaradıcılıqlarında vətən sevgisi, vətənpərvərlik və qurbət motivi xüsusi yer tutur. Bu şairlərin özlərindən sonra qalan ədəbi irsləri onların sadəcə yaradıcılıqlarının deyil, həmçinin həyatlarının da öyrənilməsi, tədqiq edilməsi baxımından bizə qiymətli məlumatlar verməkdədir. Bu baxımdan Heyran xanım və Ağabəyim ağanın həyatlarının çox hissəsinin ortaqlıq xüsusiyyətlər daşdığını qeyd edə bilərik. Belə ki, hər iki ömür yolu vətənlərinin dövlətçilik və işğal tarixi, siyasi gündəmi, tərəqqisi və tənəzzülü ilə sıx bağlı olmuşdur. Eyni zamanda bu iki xanım şairi həyatlarının müəyyən dövrlərində vətəndən ayrılmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu da onların yaradıcılıqlarında öz əksini tapmışdır. Heyran xanım:

غربت المی یار فراقی منی الدی
غربتده قالان جان کرفتاریمه رحم ایت
تنها قالوبان بیکس اولوب یاردن ایری
(5, s. 43 b) بیکسلیغمه حسرت بسیاریمه رحم ایت

Qürbət ələmi, yar fəraqi məni aldı,
Qürbətdə qalan cani-giriftarıma rəhm et!
Tənha qalıban bikəs olub,yardan ayrı,
Bikəsliyimə, həsrəti-besyarıma rəhm et!

Yüksək intellektual zəkaya və istedadla sahib olan bu gözəl Azərbaycan xanımı Ağabəyim Ağa ömrünün 31 ilini İran şahının sarayında - Tehrandə və daha sonra Qumda keçirmiş, Qarabağ həsrəti və nakam məhəbbət əzabı ilə yaşayan bütün nisgilini, kədərini yazdığı misralara tökmüşdür. Qürbət ağrısı, vətən həsrəti şairəni

Aşağıdakı misraları səsləndirməyə sözq etmişdir:

Əziziyəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ! (13, s.1040)

Öz vətəmindən ayrılmmaq istəməyən şairənin yazdığı şeirlərində hər zaman bir nisgil, qəm-qüssə hiss olunurdu. Onun könlünü şad etmək üçün Fətəli şah hətta Tehrandə “Vətən bağı” adlı bir bağ saldırır. Şuşada bitən çiçəkləri buraya əkdiren şah bağbanı da Şuşadan gətirir. Ağabəyim ağa həmin bağda gəzintiyə çıxarkən öz vətəni xatırlıyaraq belə yazır:

“Vətən bağı” al-əlvandır,
Yox üstündə Xarıbülbul.
Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı sarı, bülbul. (13, s.1039)

Osmanlı –türk ədəbiyyatının qadın şairələrində Leyla xanımın da Divanında vətən sevgisi, qurbət motivi öz yerini almışdır. Onun həyat hekayəsindən və şeirlərindən başa düşürük ki, Leyla xanım, xüsusən də bu dairədə, maariflənmiş, çox oxunmuş və ədəbi bir ailə mühitində böyüyüb. O, lazımi bilikləri əldə edib, bəlkə də fərdi müəllimlərdən dərslər alıb və şərait imkan verdikdə elmi və ədəbi müzakirələrdə iştirak edib. Ancaq Leyla xanım şəxsi həyatında yaşadığı qurbət duyğusundan çox atasının və dayısı İzzət Mollanın Sivasda yaşadığı sürgün həyatının əzabını misralarında qələmə almışdır:

Səki mah oldı kim bu bəndəganın dəsti-qurbətdə,
Edərkən çərxi-qəddarın əlindən nalə vü fəryad (10, s.119)

Bildiyimiz kimi şairənin dayısı İzzət Molla qurbətdə də vəfat etmişdir. Leyla xanım bu hadisəni aşağıdakı misralarla tərənnüm etmişdir:

Sən nə cürət ilə qıydın bilməm ey gərduni-dun,
Getdi qurbətdə rəisi- şairan uqbaya ah (10, s.125)

Leyla xanım sürgündə vəfat edən şairin ölümündən doğan hüznünü ifadə edir. O, dünya nizamına və taleyin qəddarlığına qarşı üsyan edir və şairin yad torpaqların tənhalığında ölümündən kədərlənir. Beytdə həm şairin dəyərini tərifləyir, həm də ölümün qaçılmazlığını və sürgünün kədərli təsirini ortaya qoyur.

Saqiyi- dəhr cama bədəl kasə- kasə ah,
Qurbətdə sundı bana zəhrnak şərbəti. (10, s.84)

Şair həyatın və taleyin gözləntiləri doğrultmadığını, evdən uzaqda yaşamağın xüsusilə acı və xoşagəlməz olduğunu ifadə edir. O, zəngin bir cam kimi gözəl şeylər gözləsə də, tale ona adi bir kasa və acı şərbət təqdim edir. Sürgün və həyatın əzabları ürəkdən gələn bir ahla ifadə olunur.

Səkkiz aydır ki, şair (və ya təmsil etdiyi xalq) sürgünün kimsəsiz və çətin mühitində ağrı və çətinlik içində yaşayır. Bu müddət ərzində onlar daim taleyin qəddar çarxına qarşı şikayətlənir və fəryad edirlər. Şeirdə sürgündəki çətinliklər, taleyin amansızlığı və insanların ona qarşı acizliyi mövzuları vurğulanır.

Klassik Azərbaycan və Osmanlı-türk ədəbiyyatında qurbət və vətən sevgisi mövzuları şairlərin emosional dünyasında mərkəzi yer tutur. Qurbət ümumiyyətlə insanın vətəninə, sevdiklərinə və tanış yaşayış mühitindən ayrı düşmə vəziyyəti kimi təsvir olunur; bu, tənhalıq, kədər, həsrət və taleyin qəddarlığı ilə birləşir. Şairlər bu mövzuya toxunarkən həm fərdi əzabları, həm də ümumi insan vəziyyətini ifadə edirlər. Qurbət çox vaxt təkə fiziki məsafəni deyil, həm də mənəvi tənhalığı və çarəsizliyi simvolizə edir. Bunun əksinə olaraq, vətən sevgisi klassik Azərbaycan və Osmanlı-türk poeziyasında yüksək dəyər kimi qəbul edilir. Qurbət çətinlikləri vətənin dəyərini və şairin ona olan həsrətini daha da aydın göstərir. Qurbət və vətən sevgisi arasındakı ziddiyyətdən istifadə edərək şairlər oxucuya həsrətin şiddətini, öz varlığını sorğulamağı və həyatın keçiciliyini çatdırırlar. Klassik Azərbaycan və Osmanlı ədəbiyyatında qurbət və vətən sevgisi, sürgün motivləri bir-birini tamamlayan mövzulardır: qurbət şairin tənhalığını və əzablarını ortaya qoyur, vətən sevgisi isə bu əzaba uyğun gələn ümid, təsəlli və mənsubiyyət hissini təmsil edir. Bu iki mövzu klassik Osmanlı poeziyasında həm fərdi, həm də sosial duyğuların ifadəsini zənginləşdirir, şairin daxili dünyasını və ümumbəşəri insani hisslərini estetik cəhətdən əks etdirir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan və osmanlı-türk klassik ədəbiyyatında vətənpərvərlik və qurbət mövzuları hər iki mədəniyyətin tarixi, sosial və mədəni kontekstindən qidalanıb və bu mövzular onların ədəbiyyatında mühüm yer tutur. Bu iki ölkənin ədəbiyyatlarının yaxınlığı, ortaq tarixi kökləri və dil oxşarlıqları nəzərə alınmaqla, bu mövzuda müqayisəli tədqiqat həm Türkiyə, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı üçün çox vacib və aktual məsələyə çevrilib. Bu məqalədə ortaya qoyulan problemlər ədəbiyyat tarixinin bir parçasıdır və Türkiyə-Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər ədəbi əlaqələrini öyrənməsi baxımından aktuallıq qazanır.

Problemin elmi yeniliyi. İlk dəfə bu məqalədə XVII-XVIII əsr Azərbaycan-Osmanlı-türk müəlliflərinin əsərləri vətənpərvərlik və gurbət motivinin işlənməsi baxımından müqayisəli tədqiqata cəlb edilmişdir. Ədəbi əlaqələrin öyrənməsi baxımından bunun olduqca vacib məsələ olduğunu qeyd etməliyik.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Azərbaycan və Osmanlı-türk klassik ədəbiyyatında vətənpərvərlik və qürbət motivləri ədəbi mövzulardan əlavə, praktik əhəmiyyətə də malikdir. Bu mövzular sosial əlaqələri gücləndirmək, kimlik axtarışını formalaşdırmaq, müasir məsələlərə diqqət çəkmək və mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək də daxil olmaqla bir çox vacib funksiyaya xidmət edir. Bunlar müasir gənclərə həm öz mədəni irslərini anlamağa, həm də müasir dünyada daha sağlam bir cəmiyyət qurmaq üçün təməl yaratmağa imkan verir. Filologiya, şərqşünaslıq fakültələrinin tələbələri üçün qaynaq rolunu oynaya bilər. Nəhayət müqayisəli yanaşma əsasında əldə edilən qənaətlər tərcüməçilər və ədəbiyyatşünaslar üçün metodoloji istiqamətverici rol oynayaraq, mətnlərin daha adekvat və elmi əsaslı təqdimatına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1956.
2. Azərbaycan dastanları / Toplayan, tərtib edən Əhliman Axundov. V cildə, III c. Bakı: Lider, 2005.
3. Cəhəni Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri (XII-XVII). Bakı, 1979.
4. Cüng B-1969. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
5. Heyran D. Divan. M 217, AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
6. XVII əsr Azərbaycan Lirikası (Antologiya). Bakı: Nurlan, 2008.
7. Kərimov P. XVII əsr Anadolili Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011.
8. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. II cild, Bakı: Elm, 1978.
9. Qövsü T. Divan Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
10. Leyla Hanım Divan (haz. Mehmet Arslan) Ankara, 2018.
11. Macit M. Nədim Divanı, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
12. Naili. Divan (Bakı nüsxəsi). Bakı: Elm və təhsil, 2024.
13. Rahimova, L. Ağabeyim Ağca Cəvənşir və Heyran Hanım Dünbülü Şiirində Gurbət Motifi. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11(2), 1025-1043.2024.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/article/1478377>
14. Sabit A. Divan (haz. Turgut Karacan) Sivas: Önder, 1991.
15. Şeyh Galib Divan (haz. Naci Okçu) Ankara: türkiye diyanet Vakfı, 2011.
16. Vaif M.P. Əsərləri. (haz. Həmid Araslı) Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
17. Vədadi M.V. Əsərləri. (haz. Həmid Araslı) Bakı: Örnək, 2004.
18. Yorulmaz H. Koca Ragıp Paşa Divanı (Araştırma ve Metn) İstanbul: 1989, Yüksek Lisans

L.S.Rəhimova

**XVII-XVIII əsr Azərbaycan və Osmanlı-türk klassik ədəbiyyatlarında vətənpərvərlik
və qürbət motivləri
Xülasə**

Bu məqalədə XVII-XVIII əsr Azərbaycan və Osmanlı-türk ədəbiyyatında vətənpərvərlik, vətən sevgisi və qürbət mövzuları araşdırılır. Hər iki ədəbiyyatda qürbət, vətəninə və sevdiklərindən ayrılığın yaratdığı tənhalığı, həsrəti və ağrını işarə edən mühüm bir motiv kimi ön plana çıxır. Osmanlı və Azərbaycan şairləri qürbətə çətinliklərini və əzabını dilə gətirənlər də, vətənə duyduqları dərin məhəbbət mövzusu vasitəsilə bu ağrıya qarşı təsəlli və ümid təqdim edirlər. Vətən təkcə coğrafi məkan kimi deyil, həm də mənsubiyyət, sülh və təhlükəsizlik simvolu kimi təsvir olunur. Məqalədə bu mövzuların hər iki xalqın ədəbiyyatında, orta əsr klassik divan ədəbiyyatında necə təqdim edildiyi müqayisəli şəkildə araşdırılır, qürbət və vətən sevgisinin şair və ədiblərin emosional dünyasında necə bir tarazlıq yaratdığı ortaya qoyulur. Nəticə olaraq, vətən sevgisi və qürbət həm fərdi, həm də sosial emosiyaların və dəyərlərin ədəbiyyat vasitəsilə estetik ötürülməsində əsas rol oynayır.

Л.С.Рахимова

**Патриотизм и мотив изгнания в классической литературе Азербайджана
XVII–XVIII веков и Османской империи
Резюме**

В данной статье исследуются темы патриотизма, любви к родине и изгнания в азербайджанской и османско-турецкой литературе XVII–XVIII веков. В обеих литературных традициях изгнание выступает важным мотивом, символизирующим одиночество, тоску и боль, вызванные разлукой с родиной и близкими. Хотя османские и азербайджанские поэты выражают трудности и страдания изгнания, они находят утешение и надежду в этой боли через тему глубокой любви к родине. Родина изображается не только как географическое пространство, но и как символ принадлежности, мира и безопасности.

В статье проводится сравнительное исследование того, как эти темы представлены в литературе обоих народов, особенно в средневековой классической диван-литературе, с акцентом на то, как изгнание и любовь к родине создают равновесие в эмоциональном мире поэтов и писателей. В заключение отмечается, что патриотизм и изгнание играют фундаментальную роль в эстетическом выражении как индивидуальных, так и социальных эмоций и ценностей через литературу.

L.S.Rahimova**Patriotism and the motif of exile in 17th–18th century Azerbaijani and Ottoman-Turkish classical literature****Summary**

This article examines the themes of patriotism, love of homeland, and exile in 17th–18th century Azerbaijani and Ottoman-Turkish literature. In both literatures, exile emerges as an important motif symbolizing the loneliness, longing, and pain caused by separation from one's homeland and loved ones. Although Ottoman and Azerbaijani poets express the hardships and sufferings of exile, they provide consolation and hope in the face of this pain through the theme of profound love for their homeland. The homeland is depicted not only as a geographical space but also as a symbol of belonging, peace, and security.

This article comparatively examines how these themes are presented in the literatures of both peoples, particularly in medieval classical Divan literature, highlighting how exile and love of homeland create a balance in the emotional world of poets and writers. In conclusion, patriotism and exile play a fundamental role in the aesthetic expression of both individual and social emotions and values through literature.

Redaksiyaya daxil olub: 08.12.2025